

Պէտք է կազմել Հայ եկեղեցւոյ ընդհանուր իրաւակարգը կամ կանոնադրութիւնը, որ այնքան ստիպողական է այժմ՝ Պոթժենիայի եւ Սանմանայրութեան բնական զազարումէն ետքը:

Այս ամէնուն համար պէտք կայ եկեղեցական բնդհանուր մոզոյի գումարման՝ էջմիածնի մէջ. բայց ուստի համար կարելի է երկրին կառավարութեան հաւանութիւնը, որպէս զի զաւակները կարենան խմբուիլ իրենց մօրը շուրջը, որպէս զի մայրը կրտսեմայ խօսիլ իր զաւակներուն:

Արտաքոյ Հայաստանի ազդող Հայութեան հաստատմանը կողմէ, ի հարկին երեսնադէմի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարաններուն նախաձեռնութեամբ, միասնաբար զիմում մը այս մասին չի՞ կրնար ունենալ արդեօք զոհանջոյցի արդիւնք:

Որչափ սուրբ նոյնքան անառիկ է մօր մը լեզուին իրաւունքը. Հայաստանի Հանրապետութիւնը պիտի լինէ՞ր այնքան անողոք՝ մերժելու համար այսքան բնական եւ արդար փափաք մը.

Գանիրե

ԹՈՐԳՈՒՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՈՂ. ԵՐԲ ԲՈՒՆ ՄՏԱՄ ԵՄ ԵԿՈՒՐ

ԱՆԿՈՂՆԻՍ ՄՈՏ

Ո՛հ, երբ քուն մտած եմ՝ կնո՛ւր անկողնիս մօտ. Ինչպիսի Փեքրախայի կ'երևար իր Լաւրան, Բոյիս անցած արահուոյ՝ անոյշ շունչոյ տաւ...

Պիսի բացուի

Բերանս յանկարծ:

Մոսայ ճակիսի վրայ՝ ուր երազ մը ժխտը Տեւած երկար ժամեր մը բացեցած է զանի,

Փայլուն աւաղի պէս բոլոր ծաղիքի քունդում...

Պիսի շողմ

Երազս յանկարծ:

Յետոյ շուրջիս վրայ՝ ուր բոց կը բաղարի, — Աստուծոյ կողմանէ գնում սիրոյ փայլակ —

Համբոյր մը դրոշմէ՛ր՝ ո՛ր հեշտակի կիմ դարձ

Պիս՝ արքանայ [ձած. —

Հոգիս յանկարծ:

ՎԻՔԹՈՐ ՀԻԻԿՈ

Թարգ. ՄԵՍՐՈՊ ԶՈՒՊԱՐԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԳԱԶԱԽՈՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՎԱՆՔԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՍԻ ՄԷՋ

Կը փափաքիմք զրի առնուլ խորագրովս նշանակուած հայկական վանքի մը պատմականութիւնը երեսնադէմի մէջ. ան կը գտնուէր Ս. Յարութեան տաճարին մօտ, ինչպէս կը հաստատէ Անաստաս վրդը. իր Հայ Վանօրէից ցուցակին մէջ. «Գաղառնի վանքը որ յանուն սուրբ Հովնիսիմէի եւ Գայիանէի ի մէջ քաղաքին՝ դրանն Յարութեան»: Այս յիշատակութիւնէն դատ, զժրախտարար ո՛րէ տեղեկութիւն չունիմք տեղը մասին. բայց այս տողերը, ինչպէս անոր կ'ըսուէր շէնքը արդէն կը հաստատեն նոյն վանքին գոյութիւնը:

Որպէսզի կարենամք նոյն վանքին տեղը ճշդել, հարկ կ'ըստ բացատրել Անաստաս վրդի վերոգրեալ փոքր յիշատակարանը. ան կ'ուզէ ըսել թէ Գաղառնի Ս. Հովնիսիմէի եւ Գայիանէի անուամբ կառուցուած հայկական վանքը՝ քաղաքին ներքին կողմէ էր եւ կը գտնուէր Ս. Յարութեան տաճարին զրան մօտ: Դուռն բազր զոր կը յիշէ ցուցակագիր վրդը, պէտք չէ հասկնալ տաճարին աւագ դուռը, այլ այն նախադրուիքը (propylées), որ Ս. Յարութեան տաճարին անջատ մասն կը կազմէր, եւ նոյն տաճարին պարսկական քանդումէն յետոյ (614 թուին) այլ եւս չվերաշինուեցաւ. ան յատուկ էր միայն կոստանդինեան զեղեցկաշէն Պալիլիսիային. նախադրուքին կործանուած մասերը երկար զարիւր մնացին հողի տակ, Մենք անոր գոյութիւնը կրնամք հաստատել երկու կերպով, Պատմական եւ Հնախօսական:

Ա. Պատմական. — Ինչպէս ծանօթ է, Ս. Յարութեան տաճարը շինել տուած է Մեծն կոստանդինոս կայսրը. հոյակապ յիշատակարան մըն էր ան, կառուցուած մեր Փրկչի Ս. Գերեզմանին եւ Ս. Յարութեան ի պատիւ. ճարտարապետական գլուխ գործոց մը, ուր, ըստ վանքի մեզիկեր ուստարաց, կը շողային ոսկին ու արծաթը սրբատաշ մարմարի ծաղկազարդ քանդակներով. քիւզանդական գեղարուեստի բոլոր ներութիւնները կը փայլէին քրիստոնէա-

կան այս առաջին տաճարին մէջ. որուն նաւակատիքը չքեղութեամբ կատարուեցաւ. կեսաւարացի Եւսերիոս Կալիսկոպոսը խօսեցաւ իր նաւակատիքի ճառը Կայսեր և բազմաթիւ Կալիսկոպոսաց, ինչպէս նաև խուռներամ հաւատացեցող ներկայութեան:

Եւսերիոս՝ իր «Վարք Կոստանդինոսի» գրութեան մէջ, տաճարին ինչ ինչ մասերը կը նկարագրէ, թէև ոչ լրացուցիչ կերպով, և դադափար մը կուտայ նախադրուելի մասին: Նորակերտ եկեղեցոյ մասին իր գրածները չիւնի մեր նպատակէն դուրս կը մնայ, բայց նախադրուելի իր նկարագրութիւնը պէտք է որ իր տողերովը նշանակուի, մեր նպատակին համեմուտ, այսինքն Գաղատնի Հայոց վանքին տեղը ճշգրիտ համար. Եւսերիոսի նկարագրութեան համապատասխան է հետեւեալը. «Տաճարին աւագ դրան մօտ էր անդամակը (atrium), անոր դրամած տեղը կը տանէր եկեղեցոյ ճակատի դուռը: Նոյն տեղը կը գտնուէին նախ բակ մը, յետոյ անոր երկու կողմի սրահները, և ի վերջոյ բակին դուռները: Ասկէց յետոյ, հրապարակին մէջտեղը (հաւանաբար շուկայ ըսել կ'ուզէ), կային զլիսաւոր դռները, ուր ներելի էր զօրձաւորներուն իրենց տպրանքները ցուցադրելու, և անցորդները առիթ կուեննային դուռներէն ներս նայիլ ու զարմանալ զաւթի ու տաճարին շքեղութիւններուն վրայ (Վարք Կոստանդինոսի, Անգղ. թարգմ. էջ 530): Եւսերիոսի այս տողերը թէև յստակ չեն, բայց կը յայտնեն թէ Ս. Յարութեան նախադրուելը կ'երկարէին մինչև այն ճանապարհը՝ շուկային մօտ, որ կը տանէր Ս. Ստեփանոսի դուռը:

Բ. Հնոյստական.—Նախադրուելի հրապարակային մասը աւելի որոշ կերպով կը պարզէ նախադրուելի տարածութիւնը, որ մեզի պիտի առաջնորդէ գտնելու մեր Գաղատնի վանքին տեղը: Մեր առջին ունինք անգղ. փոքրիկ տետրակ մը, 1927ին երուսաղէմ տպագրուած, որմէ պիտի քաղեմք նոյն տեղոյն հնախօսական տեղեկութիւնները. նոյն տետրակին հեղինակ՝ B. Antipovի համաձայն, 1844ին, Բրուսկան հրապարտող Schulz, Ս. Յարութեան տաճարէն՝ դէպի արևելք, հինգ հարիւր ոտք

հեռի տարածութեան վրայ գտնուող տեղը (երբեմն Ռուսաց հիւրանոց, այժմ Մայրապետանոց և եկեղեցի շինուած) զբնակեցնելու հիշատակներ, որ ուշագրութիւն գրուեցին Voguet, Tobler, Robinson, Sepp և Schick հնագէտներուն, և ասոնք ալ, իրենց կարգին պեղումներ կատարեցին նոյն տեղոյն վրայ, զանազան թուականներու մէջ, բայց աւերակաց ճշգրտութեան մասին երբեք չեն խօսած: 1883ին երուսաղէմի Ռուսաց եկեղեցական Առաքելութեան նախագահ Անտոնինոս վարդապետ կը շարունակէ պեղումները և իր հետազոտութիւնները ու կը հասնի մինչև այն ժայռը՝ որուն վրայ հիմնուած էին աւերակներու զանազան մասերը, որ ցոյց կուտային թէ անոնք տարբեր ժամանակներու մէջ հաստատուած էին. հոն կը գտնուէին երկու սիւներ և կամար մը, սիւներէն մին հիւսիսայինը՝ կորնթական և հարաւայինը՝ բիզանդական ոճի ունէին, յետոյ, միւս գտնուած յիշատակարաններն էին պարիսպի երկու մասեր, որոնց ծագումը աւելի հին կ'երևնար, հնախօսներու եղբայրացութեան համաձայն, նոյն տեղոյն մէջ, երբայտկան քանդուած պարսպի մը մասերուն վրայ կառուցուած է Կոստանդինեան տաճարին նախադրուելը, ուր ըստ նկարագրութեան վաղեմի ուխտաւորաց, կը գտնուէր հինաւուրց շուկան. աւերակաց ուղղահայեաց պարսպի կտորները երուսաղէմ քաղաքի հին պարսպի բեկորներ են: Յովսէպոս հրեայ պատմիչը կը յիշատակէ նոյն տեղոյն պարիսպը իր աշտարակներով, ամրութիւններով և դուռներով, ինչպէս նաև անոր դասասանի դրամ սևամը: Քրիստոսի 70 թուականին էր որ քաղաքի պաշարման ժամանակ Տիրոս քանդեց այդ պարիսպը և ամրութիւնները. Յովսէպոսի յիշատակութիւնը Յիսուսի խաչելութենէն հազիւ 37 տարի վերջն է, և կրնամք համոզուիլ թէ զատաստանի դրան սևամ ըսուածը Խաչի ճանապարհի ծայրը կը զբնակէր, մեր Տէրն Յիսուս՝ Խաչը ուսին վերայ կ'անցնէր այդ դուռէն — քրիստոնէական նախադրուելի արեւելեան մասը — և կը տարուէր Գողգոթա, քաղաքէն դուրս ուր պիտի կատարուէր իր Խաչելութիւնը. ուստի այս գտնուած աւերակները անգամ մը ևս կ'ապացուցանեն թէ Գողգոթան և

Գրիգորի Ս. Գերեզմանը իրապէս կը գրտնուին իրենց իսկական տեղերը. այդ տեսակէտով եւս գտնուած յիշատակութեանները կը ներկայացնեն մեծ արժէք մը:

Ուրեմն Յիսուս, երբայական օրինաց համաձայն, քաղաքէն դուրս խաչուեցաւ. Աւետարանն ալ կը հաստատէ դայդ. «զի մօտ էր ի քաղաք անկողնիս» ուր խաչեցան Յիսուսն (Յովն. ԺԺ. 20). «Վասն որոյ և Յիսուս, զի սրբեացէ իւրով արեւմտի զժողովուրդն, արտադրեց զարհուրեցաւ» (Երբ. ԺԿ. 12): Գողգոթային և Ս. Գերեզմանին պարագէն դուրս ըլլալուն մէկ ապացոյցն ալ Բրոքի. Schieckի Խաչացի վանքին մէջ վերջերս գտած վաղեմի գերեզմանի մը զոյութիւնն է. յիշեալ վանքը Ս. Յարութեան տաճարին գրեթէ յարակից է և նոր գտնուած պարագին մէկ մասն ալ կը գտնուի նոյն վանքը երթալու ճանապարհին մօտ: Մենք ալ անձամբ տեսնաք այս աւերակները, պարսպի մասերը, սիւնները՝ իրենց կորնթական խոյաններով, և զատաստանի դրան սեւամը՝ որուն քարայտակը անցուղարձէն մաշած ու խորացած էր. եզրակացնելով այս տողները, ըսենք որ՝ Ս. Յարութեան տաճարի մօտիկ Ռուսաց վերեւ յիշուած Հաստատութեան արեւելքը, ճանապարհին վրայ կար երբայական կրկնակ պարիսպը, բայց Յովսէփոսի, որուն կործանուած աւերակներուն վերայ էր որ Կոստանդնուս կայսր շինել տուած էր Ս. Յարութեան անձման տաճարին սիւնաղարդը և զեղեցկալէն բացօղեայ նախադրուեցր:

Գ. Ո՛ւր կը գտնուի Գաղատնի Հայոց վանքը.

Անաստաս վրդ. ի խօսքերը բացատրեցինք պատմական և հնախօսական տեսակէտով և հասկցանք թէ Ս. Յարութեան տաճարին նախադրուելը որ տեղը կը վերջանային և ո՛ւր պէտք է փնտռել Գողգոթանի մեր վանքը: Երեսուցէմի պատմիչ Աստուածատուր Եպիսկոպոս իր Ժամանակացական Պատմութեան (տե՛ս Ա. Հատ. էջ 91-92) Անաստասի հայ վանքից ցուցակին մէջ այս վանքին նկատմամբ ծանօթագրութիւն մը ունի, բայց քառասուն տարի առաջուան այդ տեղագրութիւնը

նոր շէնքերու յաւելումներով փոփոխուած ըլլալով չէր կրնար առաջնորդել մեզ Ս. Հովսիփոսի և Գայիանէի հայկական վանքին տեղը. իսկ Ռդիցոյց Սրբաբն Տեղեաց զրքին (էջ 166-67) մէջ բերած յիշատակութիւնը բոլորովին հարեւանցի է և ոչ մի բացատրութիւն չունի նոյն վանքի պատմական ծագումի մասին, միայն կ'ընդունի թէ ա՛ն Հայոց եօթանասուն վանքերէն մին է: Մենք ուղեցինք անձամբ ճշդիւ նոյն վանքին տեղը, ուստի ընկերակցութեամբ Ս. Յարութեան տեսուչ Հոգ. Տ. Յակոբ վրդ. Թալեհանի և Ժառ. Վարժ. ի արարելէնի ուսուցիչ Պ. Վարդան Մաթոսեանի հետ այցելեցինք նախ նախադրուելի աւերակները որ, ինչպէս վերեւ նկարագրեցինք, կը գտնուին Ռուսաց շէնքին մէջ, յետոյ մեր ստացած ծանօթութեանց համաձայն, շէնքի արեւելեան կողմի ճանապարհին վրայ գտնուած խաչուած վանքին մէկ քանին հարցութեամբ անոնցմէ միայն կողմէն առաջնորդեցանք, զէպ արեւելք մերձակայ կողմնակի նեղ ճանապարհի մը վրայ բացուած դրան մը, որուն բացումով մեր առջեւ պարզուեցաւ քարուկիր մութ շէնք մը, չափազանց սեցած և աւրուած պատերով և որ հազիւ կը լուսաւորուէր առաստաղի բացուածքէն. առաջին աթիւ որ շէնքէն ներս մտանք, մենք համոզուեցանք թէ հայկական եկեղեցիի մը մէջ կը գրտնուինք. վասնզի նոյն շէնքին գմբէթը որ կիսակործան էր, եկեղեցիին ճիւղ մէջտեղը կը գտնուէր չորս սիւներու վրայ, եկեղեցիին հողով լեցուն էր, գրեթէ մինչեւ կամարները, այնպէս որ բոլոր հնութիւններն ծածկուած էին. միայն հողէն վեր կ'երեւէին եկեղեցիին տասներկու կամրաքար սիւներու խոյակները, զուրը արեւմտեան կողմը կ'երեւար, վասնզի պատին կցուած երկու սիւններուն մէջ նեղ բացուածք մը քարով հիւստուած էր. այն դուռ որ որմէ մտանք, կը թուի թէ յետոյ բացուած էր, մոմի լուսով հազիւ կրցանք այսչափ տեղեկութիւն քաղել. շէնքը այժմ վաղի է և կը վերաբերի իսլամաց. Աստուածատուածատուր Եպիսկոպոսի գրածին նայելով մինչև Սալաւտին (ԺԲ. դար) այս եկեղեցին զոյութիւն ունեցած է և յետոյ խափանուած, և այս պարագան հաւանական կը նկատուի. վասնզի, ինչպէս գիտենք, Սա-

լատտին Երուսաղէմի գրաւումէն յետոյ շատ եկեղեցիներ մզկիթի և մէտրէքէի վերածեց, ինչպէս Յովակիմ և Աննայի Հայոց վանքը և ուրիշներ. շատ եկեղեցիներ ու վանքեր ալ, իրր վարձատրութիւն պարգեւեց այն յաղթական զօրավարներուն՝ որ իրեն հետ պատերազմի մասնակցած էին (տե՛ս Սիոն մեր յօդուածը, 1927, էջ 265). հաւանական է որ Գաղաւթնի վանքն ալ նոյն վիճակին հանդիպած է: Եկեղեցիին այս շէնքը առաջ խանէ եղբւր, յետոյ ձիթապատուղի. այժմ գրեթէ պարապ: Իսկ շէնքին կից արեւմտեան ճանապարհին վրայ 35-40 տարի առաջ շինուած են վազֆի կրպակներ, այնպէս որ եկեղեցիին շէնքը ճանապարհի կողմէն աննշմարելի կը մնայ:

Գ. Ո՞վ շինեց Գաղաւթնի վանքը.

Երուսաղէմի Հայոց հին վանօրայք ընդհանրապէս կը յիշատակուին իրենց հիմնադիրներուն անունով, շատ քիչեր են որ իրենց իսկական անունով կը յիշուին, այդ քիչերէն է Գաղաւթնի վանքը որ կը կրէ թէ հիմնադիրին և թէ վանքին անունը: Գաղաւթն կամարական անուն մըն է. նոյն նախարարութիւնը ունեցած է Գաղաւթն անուամբ երեք պատմական անձեր.

Ա. Գաղաւթն, որդի Սպանդարտի, 386ին (Խորենացի Գ. ԽԲ):

Բ. Գաղաւթն, որդի Հրահատի, 426ին, (Խորենացի, Գ. ԿԵ):

Գ. Գաղաւթն, հայր Զաւրակի, Զ դար (Գիորթ Թորոց էջ, 74):

Պատմական պարագաները դիտելով՝ հաւանական չենք գտնել որ Բ և Գ կամարական Գաղաւթնները հիմնարկած ըլլան յիշատակուած վանքը, վասնզի անոնք հետի կը գտնուէին յունական կայսրութեան սահմաններէն. աւելի շատ հաւանականութիւն ունի Ա. Գաղաւթնը, նախ որ տղայութեան օրերուն քաղաքական պատճառներով իր մօրը հետ ապաստանած է յունական բաժինը, և ծանօթ էր նոյն աշխարհին մէջ: 386էն յետոյ Հայոց թագաւորութեան կիսուած ժամանակ Գաղաւթն՝ Արշակ Գ. թագաւորին հետ մեկնելով պարսկական բաժնէն դարձեալ հաստատուեցաւ յունական բաժնին մէջ և հռչակուոր դարձաւ իր քաջագործութիւններով. երբ Ար-

շակ մեռաւ, Յոյնք իրենց բաժնին հայկական թագաւորութեան վերջ տալով հաստատեցին յոյն կոմս մը, և սպարապետութիւնն ալ յանձնեցին Գաղաւթնին, որ այս պարագային տակ հայ նախարարաց հետ զիմեց պարսկական բաժնի Հայոց Խոսրով թագաւորին և մեկնեցաւ անոր ծառայութեան մէջ մտնելու համար: Քաղաքական ծանր դէպքերու բերումով, Գաղաւթն չըզթայականպէս Խոսրովի հետ տարուեցաւ Անյոյ թերզը և հոն վախճանեցաւ:

Արդ, Սպանդարտի որդի Գաղաւթնը յունաց աշխարհին հետ իր յաճախակի յարաբերութիւններովն և երկար ժամանակ բնակութեամբն ու զինուորական համաւաճումն աւելի ծանօթացած էր յոյներուն, որ նոյն ժամանակ տիրապետող էին Պաղեստինի. անոր սպարապետութեան պաշտօնը, զիրքը և ազդեցութիւնը պիտի օգնէին Ս. Երկրին մէջ յաւերժացնելու իր նախարարութեան անունը՝ կառուցանելով հոյակապ վանք մը, յանուն Ս. Կուսանաց Հիւրիփսիմէի և Գայրանէի: Հայ Պատմութիւնը արձանագործած է բազմաթիւ կամարական նախարարներու անունները՝ որ վանքեր կամ եկեղեցիներ շինած են, մասնաւորապէս Շիրակի մէջ. Մրենի և Թալինի եկեղեցիները, որ մինչև հիմակ կանգուն կը մնան, անոնց ջերմուանդ կրօնասիրութեան արդիւնքն են, կամարականք մինչև ութ երկրորդ դար անբաժանելի մնացին Մամիկոնեաներէն, վերջնոցս հետ խնամութեամբ ալ զօրանալով մեծ ծառայութիւններ մատուցին եկեղեցւոյ և Հայրենիքին: Կամարականք՝ որքան բարեհամբաւ և հայրենանուէր զործերով հռչակուած, նոյնքան կսկծալի դէպքերով լեցուն տարեգրութիւն մը թողած են, զո՛հ ըլլալով եղբայրական նախանձի և ատելութեան: Անոնք հայրենիքէն դուրս ալ, Արեւմտեան աշխարհի ընծայած են հոյակապ գէմքեր՝ զարդարուած յիշատակելի զործերով. անոնք են դարձեալ որ Ս. Երկրին մէջ շինած են Համբարձման լերան վրայ, Շիրակացոց վանքը, Բաշին և Ս. Լուսաւորիչ վանքեր որոնց տեղերը տակաւին չենք կրցած ճշգրէլ, մասնաւորապէս կը յիշուի Համազատի կամարավանք մը՝ որ Երուսաղէմ այցելած ու տղատած է այն հայկական վանքերը որք գրաւուած էին յոյներէն:

ՄԻԿՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՆՈՒՆԻ